

PETRŐCZI ÉVA

1“Kindertotenlieder” – A gyermekhalál ábrázolása puritán irodalmi művekben*

Összefoglalás ♦ *E dolgozatom első változata az MTA Irodalomtudományi Intézetében hangzott el, majd Fél-szentek és fél-poéták című, magyar és angolszász puritán irodalmi műveket tárgyaló tanulmánykötetem egyik darabja volt. Ezt az első változatot egészítettem ki a közelmúltban egy női „gyermekgyászdallal”, Alice Thornton drámai erejű írásával. Eredeti szándékom csupán az volt, hogy alapos elemzést adjak Vári K. Mihály debreceni praeceptor korábban fel nem dolgozott siratóverséről, amelyet 1679-ben írt, tanítványáról, a 9 esztendőit megélt Köleséri Mihályról, egy jeles debreceni ároni család sarjáról. 2000 tavaszán, a Holland Tudományos Akadémia ösztöndíjának jóvoltából azután módom nyílt arra, hogy számos angol és új-angliai puritán napló, magánlevél, továbbá számos orvostörténeti, családtörténeti és szociológiai mű tanulmányozásával, s legalább vázlatos elemzésével nemzetközi kontextusba helyezzem mondandómat. Ennek az áttekintésnek igen fontos része és igazi nyitánya Martin Luther gyászverse, Magdalene nevű leánykájáról, továbbá a jeles lengyel poéta, Jan Kochanowski siratója, kis Orsolyája halála alkalmából. Ezek a puritán írásoknál korábbi dokumentumok ugyanis archetipikus jellegűek, felbukkan bennük mindaz, ami később oly gyakran megismétlődik majd: a meghalt gyermek erényeinek, türelmének és fejlett intellektusának hangsúlyozása. Írásom mindkét változatában központi helyre került a jellegzetesen puritán gyászmunka, s annak sajátos irodalmi műfaja, az „ars bene moriendi”, mint nemes és megemlékezésre méltó, bizonyos vonásaiban ma is követendő és követhető válasz a még hívő lélekkel is nagyon nehezen elfogadhatóra, a gyermekhalálra. Ezekben a válaszokban, ezekben a halál-leírásokban és búcsúzásokban lényegesen több vigaszt és reményt véltem felfedezni, mint a szép rückerti ámtásban: „Csak egy kis sétára tértek...”*

A puritán életvezetési könyvek sorában kitüntetett helye van az *ars bene moriendi* típusú írásoknak. Ezek többnyire nem tárgyalják külön a gyermekek és a felnőttek keresztyénhez illő

Második, bővített változat. Első megjelenése: *Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002. (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 5), 107–130.

halálra készülésének, távozásának és búcsúztatásának illemtanát. E halál-elfogadási receptúrák érvelése azonban a szépirodalom-közelibb műfajokban, így egy, a továbbiakban részletesen tárgyalni kívánt magyar gyermeksirató versben is gyakran visszaköszön.

A számos jó halálra vezérlő kalauz közül a 17. századi Magyarországon is széles körben olvasott-parafrazeált Richard Baxter *Directions for a Peaceful Death* című traktátusának harmadik bekezdését idézzük, mint rendkívül jellemző részletet: “Emlékezzetek, kinek a követe a betegség, s ki az, aki a halálba szólít benneteket. Ő az, az egész világ Ura, aki az életet adta nekünk, amelyet elvesz tőlünk... Betegségünket és halálunkat ugyanaz a szeretet küldi el nekünk, amely Megváltót adott számunkra.”¹

Amikor tehát dolgozatom címében utalok a vadromantikus Friedrich Rückert Mahler dalciklusa jóvoltából elhíresült gyermeksirató versfüzérére, eme ellenpontozás révén arra a szakadékra igyekszem felhívni a figyelmet, amely a puritán tollforgatók (és általában a puritán szülők) elfogadó és a későbbi korok érthető módon lázadó vagy önbecsapásba torkolló magatartása közt húzódik.²

A jeles francia kultúrtörténész, Philippe Ariès éppen a jelen vizsgálódásom középpontjában álló 17. századot jelöli meg az első olyan időszaként, amikor a gyermek élete és halála immár számottevő tényező szülei szemében és művészeti témaként egyaránt: “Az 1958-as 17. század kiállításon is feltűnt egy beteg gyermek képe, mely ugyancsak fogadalmi kép lehetett. Bár a 13. és 17. század között a demográfiai viszonyok alig változtak, a gyermekhalandóság változatlanul nagyon magas szinten maradt, mégis felfedezhetünk egy kialakulóban lévő új érzékenységet, mely a gyermeki, e törékeny és veszélyeztetett lénynek olyan jelentőséget tulajdonít, melyet az előzőekben megtagadott tőle. Mintha a köztudat csak ekkor fedezte volna fel, hogy a gyermek is halhatatlan lélekkel bír. Biztosra vehető, hogy a gyermeki személyiség iránti megnövekedett figyelem az erkölcsök mélyebb krisztianizálódásához kapcsolható.”³

Ariès egy másik, *A gyermekkor évszázadai* című könyvében még sarkítottabban nyilatkozik: “Az emberek a 17. század előtt is voltak gyermekek; de a tizenhetedik század előtt olyan, hogy gyermekkor nem létezett.”⁴

Visszatérve a *Gyermek, család, halál-ra*: Philippe Ariès itt a továbbiakban kifejti: “Az eddigiekből már nyilvánvalóvá válhatott a 17. század kivételes jelentősége a gyerekkor témáinak fejlődésében. A 17. században szaporodnak meg és válnak mindennapossá a csak gyerekeket ábrázoló portrék... A 16–17. század egyben a példaadó gyermekek kora is volt.”⁵ Ezek közül hosszan tárgyalja a gyermekkorban elhunyt “kis szent”, Guillaume Ruffin (született 1657-ben) Istennek tetsző életét és halálát, s más mártír-sorsú gyermekek felemelő

példáját is, de kizárólag a katolikus kultúrkörből. Márpedig az erkölcsök mélyebb krisztianizálódásából, s a gyermek morális értékének ehhez köthető növekedéséből az európai reformáció története sem hagyható ki.

A művészi vagy művészet-közeli gyermekhalál ábrázolás már Luther életművében felbukkan. Paul Scheurlen több kiadást megért, a hitújítót valóban emberközelségre hozó monográfiája kitüntetett figyelmet szentel Luthernek, az apának, s különösen is a Lenchennek becézett Magdalene Luther 1542 szeptemberében bekövetkezett betegségének és halálának. A betegség és a haldoklás egyes részletei egy Luther barátjának, Markus Krodel torgau rektornak írott levélből derülnek ki. Luther egyébként azért ír Krodelenek két nappal a leánya halála előtt, hogy a Krodel-családnál “kosztosdiák” Johannes Luthert sürgősen hazahívja, remélve, hogy a szeretett idősebb fiútestvér látása talán megfordítja a betegséget.⁶

A helyenként kissé regényes, ám korabeli dokumentumokat is felhasználó Luther-életrajz szerzője hozzáfűz Lenchen halálához egy kis legendát is. 1542. szeptember 19-ről 20-ra virradó éjjel a gyermek anyja, Katharina Bora azt álmodta, hogy két szép és szelíd ifjú lény vezeti a kislányt az esküvőjére. A gyermek ágyához látogató Melanchthon szerint Lenchen kísérője az Úr két anygala volt. Így szeptember 20-án, kevéssel délelőtt kilenc óra után a kislány fájdalom és félelem nélkül halt meg apja karjában, archetípusaként számtalan későbbi gyermekhalál-leírásnak az európai és új-angliai reformáció történetében.⁷

A korábbiakban idézett levélen kívül a halálesetet Luther egy gyászversben is megörökítette, mely nem remekmű ugyan, de tömör összefoglalása és pontos előképe mindannak, amit a 17. század jóval terjedősebb puritán prózája és főleg alkalmi versezetei hosszasan fogalmaznak majd meg.:

*“Itt alszom én, Lenchen, doktor Luther leánykája,
A minden szentekkel nyugszom ágyacskámban.
Mivel bűnben születtem, örök kárhozatra kellett volna jutnom,
Ám élek most és jó sorom van,
Krisztus Úr, válts meg véreddel.”⁸*

Minden okunk megvan rá, hogy feltételezzük: a 17. századi magyar puritán gyermeksirató írások ős-mintája pontosan itt, Wittenbergben is kereshető, nagy valószínűséggel akár éppen a fent idézett dokumentumokban; elképzelhető, hogy a Melanchthon keze alatt tanuló magyar peregrinusok valamelyikének jóvoltából maguk a szövegek is eljutottak Magyarországra. A gyász megélésének fordulatai mindenesetre lépésről-lépésre egyeznek a lutheri szövegekben és a jó száz évvel későbbi magyar prózai és verses munkákban.⁹

Ugyancsak 16. századi, bár a század második feléből, 1580-ból való a Balassinak is mintául szolgáló lengyel zsoldárfordító poéta, Jan Kochanowski *Gyászdalok* című versciklusa is, amelyben kislányát, Ursula Kochanowskát gyászolja. Itt a meghalt gyermek érdemeinek előszámlálása az engedelmesség és kegyesség mellett a költői tehetség felsorolásával is bővül, megelőlegezve ezzel azt a 17. századi szerzői attitűdöt, amelyben az elhunyt gyermek intellektuális erényei, műveltsége, tanultsága, nyelvtudása etc. csaknem olyan erős hangsúlyhoz jut majd, mint mély hite és megnyugvása a Teremtő akaratában. Hit és intellektus ilyen fokú összekapcsolása arra utal, hogy a panszofisztikus gondolkodás csírái már a 16. századi vallásos protestáns értelmiség gondolkodásában, műveiben is felfedezhetők. A tudás, a tehetség, az alkotói készség – mint az üdvkeresés lehetséges eszköze – már ekkor is számos szerzőnél felbukkan, igaz, elsősorban a Kochanowskiéhoz hasonló, kánonba illeszthető, világirodalmi rangú művészek esetében. Kochanowski e sorokkal bocsájtja útjára a *Gyászdalok*-at: “*Kochanowska Orsolyának, a bájos és vidám, nem mindennapi gyermeknek, ki máris minden hajadoni erények, s viselkedések nagyszerű kezdetét mutatván, elhunyt.*”¹⁰

A 19 részből álló, mitológiai allúziókban is bővelkedő versciklus hatodik darabját két olyan motívum teszi emlékezetessé, amely a későbbiekben, különösen a 17. században számtalanszor visszaköszön majd. Az első: a kis Orsolya halála nem csupán érzelmi megrázkódtatás, hanem intellektuális veszteség is, hiszen a költő-apa leánykájában egy ígéretes ifjú poetessát veszített el:

*“Vigasztaló énekesem, szláv Szapphó, te gyermek,
úgy látszott, hogy nemcsak földi részem örökölted,
de lantomat is...
Néhány versed nem lakatta jól fülemet,
sírva idézgeti mindet az emlékezet.”*

(Szabó Lőrinc és Tandori Dezső fordítása)¹¹

A második, részben didaktikus, részben vigaszkeresésre utaló vándormotívum: a haldokló gyermek teljes szellemi fegyverzetben, dalolva, azaz költőhöz méltó módon távozik. A tehetség, a képességek, s ezen belül különösen is a nyelvi készségek, például a latin nyelv birtoklásának utolsó percig való megőrzése lesz a 17. századi gyermeksiratók egyik Leitmotívja is:

*“Haldokolva is daloltál és édesanyád
megcsókolva így búcsúzott zengő muzsikád...”¹²*

Itt jegyezzük meg, hogy Kochanowski, aki Albrecht porosz herceg támogatásával a híres protestáns egyetemen, Königsbergben tanult, nem volt ismeretlen a 16–17. századi magyar

reformáció literátor köreiből, ezt bizonyítja többek között az a tény, hogy e két századból több ismeretlen Kochanowski-fordítás került elő.¹³

A gyermek-elparentálások e többnyire megnyugtató befejező formuláját Ariès úgy emlegeti, mint a “meghitt halálra, megszelídített halálra” való törekvést. A térben-időben-műfajban egymástól gyakran igen távoli siratók hasonlósága a keresztyén gyökerek mellett egyértelműen lélektani háttérű: egy, a félelmetesen magas gyermekhalandóság elleni védekezésül általánossá vált “gyászmunka-stratégiával” találkozunk ismételtelen ezekben az írásokban. E kérdésben Péter Katalin egy fontos jelenségre hívja fel a figyelmet: arra, hogy az Ariès által krisztianizálódásnak nevezett magatartásnak kétségkívül voltak-lehettek szerepkonform elemei is. A veszteséget megélt szülőknek ugyanis nem csupán önmagukat, hanem egy közösséget, a puritán rigorózumok időszakában egy igen szigorú, egymás lelkét, viselkedését is folytonosan vigyázó közösséget kellett meggyőzniük gyászuk méltó és méltóságteljes voltáról: *“Isten akarata a gyermekek haláláról szólva a hivatalosnak tekinthető nyilatkozatokban kerül elő, akkor, amikor szülők vagy rokonok egy-egy gyermek halálhírét közlik, illetve ilyen közlésre válaszolnak, és a közlések a gyermek születéséről szóló értesítésekre emlékeztetnek. Azokban Isten ajándékának nevezték az újszülött gyermeket a gyermek halálhírét közlő levelek [és egyéb, a nyilvánosságának szánt írásművek, P. É.]. Isten akaratával magyarázzák a halálukat... Az Isten ellen lázadó gondolatot nagyon kevesen vethettek papírra.”*¹⁴

Ez a megfelelni-akarás, ez a szerepkonform magatartás, a gyász-iratokban fellelhető számos analógia azonban mégsem eredményezett kizárólag monoton, egysíkú, a mai olvasó tudatában egybemosódó műveket. A gyermekek fölött elmondott gyászbeszédekre, siratókra, halálukról megemlékező levél- és naplórészletekre is maradéktalanul érvényesek Kecskeméti Gábornak e gúzsba kötve táncolni kénytelen írásokra vonatkozó megállapításai: *“Az egyszerűbb, közérthetőbb [s tegyük hozzá: egyöntetűbb, P. É.] írásmódra való törekvést azonban nem tekinthetjük a vallási áramlat (ti. a puritanizmus) térnyeréséből következő általános és szükségszerű retorikai folyamatnak. Ahogyan Angliában, úgy Magyarországon is sokkal tagoltabb az összkép, változatosabb a puritánus írásmód. A változatosság okai közül... az egyik a közönséghez való alkalmazkodás irodalomszociológiai rétegezettséget okozó kényszere.”*¹⁵

S most nézzük az érem másik oldalát: a halál-elfogadás gesztusát a gyermek-áldozatok szemszögéből. A dolgozatom elején említett de arte bene moriendi-jellegű könyveknek Angliában és Új-Angliában is volt egy különlegesen morbid és visszataszító al csoportja, köztük egy 1670–1720 közt bestseller-listavezető halálra felkészítő kalauz, a kései

szuperpuritán James Janeway *A Token for Children (Emléktárgy gyermekeknek)* című műve. Ezt az egészséges gyermekeket is halállal riogató, danse-macabre szerű egykori sikerkönyvet még a legpuritánabb, legkegyesebb mai értékelők is borzadállyal említik, többek között az angol nyelvű gyermekirodalom történetét áttekintő kézikönyvekben. Janeway – bár könyvét elsősorban a túlságosan is az életörömbe feledkező gyermekek-íjak épülésére szánta – a majdani gyászoló szülőket is megszólítja, a rá jellemző agresszivitással: *“Hát nincs számotokra értéke gyermekeitek lelkének? Nem túl kicsinyek ők ahhoz, hogy pokolra jussanak, nem túl kicsinyek ahhoz, hogy szolgálják hatalmas Mesterüket...”*¹⁶

Csak hálások lehetünk ezúttal a történelmi-egyháztörténeti körülményeknek, a peregrinációt a 17. század vége felé már a végsőkig korlátozó Habsburgoknak, hogy Janeway könyve már nem juthatott el Magyarországra, s fordítása sem született!

Hiba lenne azonban feltételeznünk, hogy az angol puritán szerzők zömét a Janeway-féle visszataszító magatartás jellemezte a gyermekhalál kérdésében. Az általam ismert szigetországi naplók, levélkiadások, prédikációgyűjtemények sorából hadd emeljem ki elsőként a legmegrendítőbb, s Luther és Kochanowski magatartására oly sok vonásában emlékeztető, mély hitet emberséggel ötvözni tudó példát. Illetve, egy többszörösen is példaértékű életpálya írásos dokumentumait. A naplóíró Ralph Josselin (1616–1683), aki az essexi Earls Colne lelkipásztor volt 1641-től 1683-ban bekövetkezett haláláig, tíz gyermeke közül ötöt veszített el. Elsőként a 11 napos Ralphot, majd elsőszülöttjét, Maryt, nyolc éves korában, ezután egy újabb Ralphot, egy éves és tíz hónaposan, őt követte a harminc évet megért Thomas, végül a 14 éves Ann.

Josselin életútját az antropológusból lett társadalomtörténész, Allan Macfarlaine tette közkincssé, a puritán lelkész naplójának 1976-os, jegyzetekkel és kísérettanulmánnyal ellátott kiadásával. A megrázó gyermekhalál-krónikák sorából Ralph és Mary távozását idézzük, rövidített formában: *“1647. február 21. A mai napon drága kis babám [Josselin következetesen a gyöngéd-nőies “babe” szót használja!] Ralph csöndesen elnyugodott, s most Urunk kebelén pihen... Ő tanítson engem utaihoz közel járni... A gyermek csöndesen, sikoltozás és sírás vagy szomorú nyögések nélkül lehelte ki lelkét...”*¹⁷

A nyolc éves Mary 1650. május 19-től május 27-ig tartó betegségének és haldoklásának leírása már jóval részletesebb. Az apa és a gyermek bensőséges kapcsolatára utaló “babe” szó itt is előfordul, maga a beszámoló azonban számos ponton különbözik az elsőtől. Főként azért, mert – idősebb és valamivel ellenállóbb gyermekről lévén szó – egy jóval hosszabb betegség javulás-rosszabbodás, remény-reménytelenség közt hullámzó eseményeit örökítette meg a szerző. A részletes kórleírás természetéből következően itt – ha pontos diagnózist nem

is tud produkálni – néhány, a 17. században jellemző kezelési módról is számot ad Josselin. E realiztikus beszámolókat – gilisztahajtról, köpölyözésről, érvágásról – azonban mindenkor bibliai idézetek zárják, elsősorban a megnyugvást, a lélek felemelését szolgáló Zsoltárok könyvéből. A kislány távozásának pillanatait az apa már tünet- és kezelési mód leírásuktól mentesen, csupán lelki jelenséggé szublimáltan jeleníti meg: *“A mai napon – 1650. május 27-dikén – délután negyed háromkor Marym elszenderült az Úrban, lelke arra a nyugvóhelyre jutott, ahová Jézus teste, s a szentek lelkei: nyolc esztendő és 45 napos volt [általános, angol és magyar szerzőkre egyaránt jellemző jelenség, hogy az elhunyt gyermek korát napra pontosan adják meg, minden hitbéli, az örök életbe vetett meggyőződésük ellenére becsesnek tartva szeretett kis halottjuknak a földi létben töltött idejét!], lelkeknek számtalanszor kellett érette áldania az Urat, érte, aki első gyümölcsünk volt... kiváló gyermek, egy köteg mirha, egy köteg édesség, tízezer bölcsességgel bővülő gyermek volt ő, asszonyi komolysággal, tudással... gyöngéd szívű, szerető és engedelmes gyermek, aki ment[es] volt a kicsiny gyermekek minden gorombaságától, édesen illatozó tégely kenet volt ő nekünk, amely most, töröthen még csodásabb illatot áraszt, mint azelőtt, ujjongok, én Uram, hogy ilyen ajándékot adhattam Néked, ki betegségében is tűrő, imádásodra kész volt; szeretve élt, s meggyászolt kedvesünk, emléked mindig édes lesz számunkra.”*¹⁸

Egy nevezetes angol járványtörténeti munka alapján azonosítani próbáltam Mary betegségét, azonban mindössze egy dolgot sikerült kiderítenem: a halála körüli időpontban nagyobb szabású járványt nem rögzített az ekkor már rendszeres éves halálozási statisztika, a Bill of Mortality. Mindössze bizonyos tünetek és az évszak utal dizentériára vagy más emésztőrendszeri fertőzésre, melynek rettegett szezonja épp májustól szeptemberig tartott.¹⁹

Érdekes és a 17. századra már kibontakozott egészségkultuszra rendkívül jellemző, hogy Josselin (de más angol szerzők is!) gyermekeik betegségével-haldoklásával párhuzamosan saját kisebb-nagyobb testi panaszairól is számot adnak. A jámbor essexi lelkész például íny- és torokgyulladásával bíbelődik, miközben a kis Ralph és Mary az élettől búcsúzik. Ezt azonban igazságtalanság volna érzéketlenségként, önzésként értékelnünk. A gyér és többnyire sikertelen orvosi beavatkozás még az alapjában véve hipochondernek nem nevezhető, az isteni gondviselésben rendületlenül hívó embereket is megrögzött önmegfigyelővé-öngyógyítóvá tette, a vidéki lelkészekről egészen a Királyi Akadémia kebelében és saját laboratóriumában gyógyfőzetekkel próbálkozó II. Károlyig. Ez a túlhajtott, bár indokolt egészségmánia tükröződik majd a 18. század ugyancsak falusi lelkipásztorságból élete utolsó évtizedében írói világhírré vergődött Laurence Sterne *Tristram Shandy*-jének orvosi abszurditásaiban.

Visszatérve Josselin Mary-siratójához: a lelkész-apa nyilvánvalóan bibliai toposzokkal él, amikor leánykáját illatozó mirrha-kötegek, töröten is jó illatú balzsamos tégelynek ábrázolja, de az is tény, hogy ez a fordulat a korabeli gyászdalok egyik kedvelt közhelye is volt. Robert Davenport (született 1636-ban) 1655-ben, tehát 5 évvel Josselin leírása után nagyon hasonló szavakkal parentál el *Requiem* című versében egy Matilda nevű hajadont:

*“Matilda, now go to thy bed
In the dark dwellings of the dead;
And rise in the waking day,
Sweet as incense, fresh as May.”*

*“Matilda, térj ágyadba,
A holtak sötét lakhelyén,
S kelj fel az ébredés nagy napján,
Édesen, mint a tömjén, frissen, mint a május.”²⁰*

Jelen témánkhoz szorosan nem tartozik ugyan, de feltétlenül érdemes megemlítenünk, hogy Josselin a naplójához csatolt vegyes feljegyzésekben más, a kontinensen lejátszódott események mellett gyakran megemlékezik Magyarországot és Erdélyt érintő eseményekről, így II. Rákóczi György (akit ő és más angolok következetesen Ragotzinak neveznek!) többnyire dicstelen történelmi szerepéről, így 1656 februárjában a lengyel korona megszerzésére tett kísérletéről. 1660 júniusában pedig gúnyval említ meg egy ugyancsak szerencsétlen kimenetelű összecsapást a törökkel, amely “nem hozott nagy változást a mi [ti. európai] keresztyén ügyeinkben.”²¹

Ezek után lássunk egy olyan angol gyermekhalál-leírást, amelynek szerzője nem papi személy, hanem – naplójának alcíme szerint – egy puritán lovag, John Evelyn. Evelyn, aki 1620-ban született, Oxfordban tanult, sokat utazott a kontinensen. 1642-ben önkéntesként csatlakozott a királyi sereghez (politikai értelemben tehát végképp nem puritán), majd a restauráció után különböző kormányhivatalokat vállalt. A naplójának modern kiadását kísérő előszó szerzője szerint az alcím ellenére nem tekinthető “igazi” puritánnak, csak ritka erényességű férfiúnak.²²

Evelyn 1667. január 27-én így számol be kisfia haláláról: “*Hat váltóláz-roham után, amellyel Isten jónak látta meglátogatni őt, meghalt drága fiam, Richard, kimondhatatlan bánatunkra..., mindössze ötéves és három napos korában... testi szépségére nézve egy megtestesült angyal, szellemi kincsek tekintetében nem mindennapi reményekre jogosító teremtmény. Hogy mindebből egy csekélyke izelítőt adjak... kívülről tudta a katekizmust, két és*

*fél esztendőskorában bármely angol, latin, francia vagy gótbetűs szöveget elolvasott, s az első három nyelven kiejtése is pontos volt, s Comenius Január-jában is számottevő előrehaladást tett.*²³

Comenius híres tankönyvének és a kisfiú ragyogó szellemi képességeinek, ritka nyelvi talentumának emlegetése az apa visszaemlékezésében megelőzi a haláleset ritka szépségű, érzelmmel teli leírását. Nyilvánvaló bizonyíték ez arra, hogy a kis Richard rövid, de intenzív képzése a panszofia jegyében zajlott.

A gyermek búcsújának megjelenítése az abszolút emelkedettségtől a legvaskosabb földi realitásig, egy kórbonctankönyvbe illő jelenetig jut el, híven bizonyítva, hogy a puritán művek nem törvényszerűen egysíkúak, s hogy képesek a korabeli élmény – és érzésvilág oly teljes és többsíkú megjelenítésére, mint a hit dolgainak kevésbé elkötelezett szerzők művei: *“A halála előtti napon magához szólított engem, s a szokottnál komolyabb hangon arra kért iránta érzett szeretetem nevében, hogy házát, földjét adjam bátyjának, Jacnek, hiszen neki immár egyikre sincs szüksége.”*²⁴

A magyar olvasónak az Evelyn-napló e részletét olvasva óhatatlanul eszébe jut Mikszáth kis novella-remeké, *A ló, a bárányka és a nyúl*, amely a világirodalom egyik legtisztább és legszebb gyermekgyászdala.

A kis Richard Evelyn végrendeletét követő részletek már jóval kevésbé felemelőek. A gyászoló apa abban látja a pusztító láz okát, hogy a kisfiút túlbuzgó dajkái csukott ablak mellett, túl sok takaró alatt valósággal halálba dédelgették. A fenti, egy öngyógyító korra jellemzően amatőr diagnózis után meglepő fordulat következik: *“Követeltem, hogy testét nyissák fel [ti. az orvosok], amelynek nyomán úgy találták, hogy a gyermek, közönségesen szólva, májmegnagyobbzásban szenvedett.”*²⁵ S végül – az intellektuális és vallási emóció magaslatai után – az abszolút reális, de épp ezért vitathatatlanul puritán befejezés: *“Elrendeltem, hogy testét ólomkoporsóban temessék el.”*²⁶

E sokrétegű gyermekbúcsúztató az apa sokoldalú egyéniségét is tükrözi. Evelyn nem csak vallásos férfiú volt, de egy, *A festészet tökéletessége* (1688) című könyv szerzője is, gyakori színházlátogató, s a csapongóan szellemes és nem kevésbé könnyelmű Samuel Pepys barátja. Egyszóval, egy olyan, széles látókörű férfiú, akinek puritanizmusán franciaországi és olaszországi utazások “lazítottak”, ha nem is morális értelemben. Naplójának második kötetét 1665-ben kezdte írni. Ebben egy 28 évvel későbbi gyászestéről, 19 évesen, fekete himlőben meghalt Mary lánya haláláról számol be. A két leírás a több mint negyedszázados időeltérés ellenére kísértetiesen hasonlít: *“Mozgásának természetes kecsessége, bár nem mindennapi*

szépségű volt, mit sem számított szellemének ékességeihez képest. Korán megmutatkozó kegyessége... a napi ájtatossággal töltött órák...etc.”²⁷

A lelki erények részletezését itt is a szellemiek dicsérete követi, nem téve különbséget a kisfiú és ifjú hölgyé serdült húga között: *“Elovasott és megértett nem kis számú történelmi és földrajzi munkát. Oly otthonos volt a francia nyelvben mint az angolban, és olaszul is értett.”²⁸*

John Evelyn naplóját egyébként a 20. században számos kutató használta forrásként: orvostörténészek, pszichológiatörténészek. Egyikük, Joseph E. Illick sajátos összefüggést olvas ki Evelyn gyermekhalál-leírásaiból: *“Evelyn okkal hangsúlyozta a gyermekek sebezhetőségét, s ebből következően a fegyelem szükségességét. A betegség fenyegetése és a halál nagy valószínűsége – a gyermekek 1 és 14 év közötti túlélési esélye 42,5 %-ról 34 %-ra esett vissza a XVII. századi Angliában – állandó szülői aggodalom forrása volt. A gyermekeket ... leggyakrabban... a betegszobában jelenítik meg [ti. a korabeli levelekben és egyéb írásokban].”²⁹*

Érdeemes elgondolkodni azon, miféle “fegyelmet” olvasott ki Illick az inkább nyájas mint szigorú Evelyn feljegyzéseiből. A szülőket avagy a gyermekeket a halál lehetőségére, nagy valószínűségére felkészítő tudatos védelmi-önvédelmi, ha úgy tetszik, akklimatizálódási lépéseket foglalja össze a kései értékelő a “discipline” szóval?

Evelyn lovag családi vesztesége egyébként nem csupán az ő feljegyzéseinek köszönhetően lett a világszerte ismert “gyermekgyászdalok” egyike, hanem barátja, Jeremy Taylor (1613-67) püspök, a *Holy Living* és *Holy Dying* című ars vivendi és ars moriendi szerzője jóvoltából is. Taylor 1658. február 17-én keltezett, ritka mélységű és szépségű kondoleáló levele nagyban hozzájárult ugyanis ahhoz, hogy a kis Richard Evelyn neve és személyisége ne legyen a méltatlan enyészete. A levél természetesen nem nélkülözheti a 17. századi vallásos érvelés jól ismert közhelyeit sem, azonban van két, teljesen egyéni fordulata is: amikor a gyermektelen apostolok, s a számos, ugyancsak utód nélkül eltávozott nagy ember példájával vigasztalja barátját, illetve az a részlet, amely arra ösztönzi a bánatba borult Evelynnt, hogy bölcs és vigasztaló szeretete “tíz fiúgyermekkel felérő értékű” és intenzitású legyen felesége, a gyászoló anya számára. A levél, bár elsősorban John Evelyn és Jeremy Taylor közeli és kölcsönös barátságát bizonyítja, egyben az eredményt ígérő lelkigondozás, a “pastoral care” szép és meggyőző példája. Az is kitűnik belőle, hogy az idő előtt elhunyt kis Richard erényeit nem a haláleset miatti túlzásokra hajlamos apai fájdalom (vagy nem csak az!) nagyította fel, hanem valóban ritka tehetségű és sokoldalú gyermek hagyta itt e világot személyében. Ahogyan Taylor nevezi, egy “fogadott nagybácsi” büszke szeretetével:” that

pretty person, your strangely hopeful boy, azaz “ama bájos személy, a te nem mindennapi reményekre jogosító fiad.”³⁰

Ami a gyermekek lélektani felkészítését illeti: erről az akkortájt elkerülhetetlen defenzív lépésről egy 19. századi amerikai történész könyvében olvashatunk, akit a téma személyes sorsában is érintett; könyvét halott kisleány, Henry emlékének ajánlta: “Az új-angliai gyermekekbe beleoltották a halál megszokásának gondolatát... Kisleányok vitték meghalt társaik koporsóját a temetésen, s ifjú hajadonok meghalt leánytársaikét.”³¹

A két, fentiekben idézett kutatóéhoz nagyon hasonló megállapításra jut a puritán halálszemléletet a 20. században elemző David E. Stannard, de voltaképpen a kérdéskör minden modern szakértője is: “Ők – tudniillik a puritánok – nagyban túlbecsülték a halál jelenlétét közösségükben. A halál állandóan fenyegető, állandóan jelenlévő állapot volt számukra, s a gyermekek életét különösen is törékenynek tekintették.”³² Érdekes módon még a különböző szerzők szóhasználata is erősen rokon értelmű: itt a “fragile”, a korábbiakban a “vulnerable” szó szerepel, mindkettő az esendőséget, a kiszolgáltatottságot hangsúlyozó értelemben.

Az eddig ismertett prózai és verses gyermekhalál-krónikák szerzői kivétel nélkül az apák, a férfiak voltak. Hiányos és felületes volna azonban ez a visszatekintés legalább egyetlen olyan 17. századi dokumentum felidézése nélkül, amelynek szerzője a gyászeset vitathatatlanul legközelebbi érintettje, a meghalt kisgyermek édesanyja. Ez a gyászoló asszony pedig nem más, mint az észak-angliai Alice Thornton (1627-1707), aki kilencgyermekes (s közülük hatot eltemető), betegségekkel küszködő (de nem mindennapi íráskészségű) háziasszony volt, egy valóságos prózáíró Anne Bradstreet, óhazai kiadásban. Visszaemlékezései alig háromhetes korában eltávozott csecsemője, Christopher Thornton halálára, aki mindössze 1667. november 11-től december 1-ig élt, a fájdalom mellett teljes bizalomról és rendíthetetlen hitről tanúskodnak. Arról a meggyőződésről, hogy ő és bármelyik szülő nyugodtan Istenre bízhatja gyermekét. Ugyanakkor ebből a leírásból sem hiányoznak a hasonló műfajú dokumentumokból ismerős, önváddal színezett feltételezések, találgatások a halál okát illetően. Míg egy másik siratóban a túlhevítés, agyonöltöztetés és agyonmelengetés, addig itt a szokatlanul kemény télelőben alkalmatlan, túl lenge ruházat a betegség és a halál feltételezett oka. S ahogyan ez törvényszerű (mert a vallásos szülők belenyugvásának rávetítése a gyermek haldoklásának módjára!), ebből az anyai visszaemlékezésből sem hiányzik a kised már-már idillien békés, haláltusa nélküli távozásának leírása: “...a nem mindennapian hideg időnek köszönhetően bágyadtságba esett, s minden általam alkalmazott kezelés ellenére ez az állapot (melyet türelemmel viselt) 4 napig tartott, ezt követően rövid

ideig küzdött [ti. az életéért], majd úgy tetszett Megváltójának, aki az enyém is, hogy az ötödik átbetegeskedett nappal és éjszaka után kivegye őt ebből a fájdalommal teljes világból. A fiúcska vasárnap éjjel édes deden elaludt az 1667-es esztendő decemberének első napján, éppen egy nappal evilági létének harmadik betöltött hete előtt, amely nap – december másodika – lett végül az a dátum, amidőn Mr. Combert ígehirdetői szolgálatával eltemettetett Stonegrave-ben.”³³

A gyászoló apák írásaihoz képest ebben a gyászeset-felidezésben egy igazán szembetűnő különbséget látok: a halott kisgyermek minimális életidejének még az övéknél is megszállottabb, szinte (bár teljesen érthető módon) kapzsibb számlálgatását. Ez a méricskélés látszólag teljesen ellentmond az ugyanezekben a szövegekben megjelenő belenyugvás-deklarációknak, ugyanakkor tökéletesen érthető és szeretetre méltóan emberi gesztus.

Végtelen számú példát és megállapítást idézhetnénk még a 17. századi Anglia és Új-Anglia irodalmi dokumentumaiból, továbbá a nagyszámú utólagos elemzésből, ám a korabeli szövegek és a mai értékelések túltengő ismertetése óhatatlanul önisméltlésbe torkolna. Így dolgozatom angolszász egységét inkább egy olyan dokumentum felidezésével szeretném zárni, amely a puritán halálszemléletnek nem a borzadály-fokozó, hanem a megnyugvást, feloldódást sugalló elemeit hangsúlyozza, azokat, amelyeket már Martin Luther és Kochanowski írásai is megelőlegeztek. Ez a dokumentum egy Emily Dickinson-levél. Amerika mindmáig legnagyobb költőnője, az új-angliai Amherst városkában élt, a 19. században is a legszigorúbb puritán hagyományok szerint. Dickinson ugyan hajadonként, gyermektelenül halt meg, rokoni-baráti körének gyermekeihez azonban nagyon bensőséges és játékos szeretet fűzte. Gazdag és apróbb-nagyobb versekkel illusztrált levelezésében sokszor és nagy szeretettel ír környezete gyermekeiről. Egy 1885-ös levélben kis unokaöccse, Gilbert halála kapcsán írt az amhersti gyülekezet lelkipásztorának: *“Kedves lelkész úr, abban a levélben, amelyet bátyámnak küldött, közvetlenül kicsiny gyermekünk halála után, volt egy bekezdés, amely abban az időszakban egyetlen mentsvárunkká lett, s amelyre mindig emlékezni fogunk. Mindazonáltal, az isteni gondviselésnek egy olyan titokzatos megnyilvánulásában, mint a kis Gilbert halála, a jóakaratnak egy olyan kinyilatkoztatását láthatjuk, amely nem jelenbéli boldogságunkat foglalja magában.”³⁴*

Amiről itt Dickinson beszél, az a teológia nyelvén az *ideig való* és *örökkévaló* dolgok közti különbségtétel szükségessége minden emberi élethelyzetben, de a gyászmunkának nevezett lélektani folyamatban különösen is. Anélkül, hogy agyonteologizálnánk a kérdést, nem kerülhető el ezek után egy másik teológiai fogalom, az *önmegszentelődés* kimondása sem, amely a gyermekhalál sokkját feldolgozni próbáló puritán írások esetében egyfajta kettős

megszentelődéssé bővült. A szerzői (gyakran szülői, rokoni, tanítói, baráti) önmegszentelődés szándéka a gyászeset minél keresztyénibb, lázadozástól mentesebb módját jelentette, a megszentelődés-megszentelés másik célpontja minden esetben maga az eltávozott gyermek volt. Ezt bizonyítják a kis halottak lelki-szellemi kiválóságát ecsetelő, gyakran túlzásoktól sem mentes laudációk, amelyek nem egyszer valóságos magán-mitológiát szőttek egy-egy gyermekalak köré.

Ahhoz pedig, hogy a gyermekgyászdal hogyan honosodott meg a 17. század magyar irodalmában, hadd szolgáljak egy talán nem közismert, apró adalékkal. Az 1620-as évektől Angliában tanuló magyar diákok, többek között Tolnai Dali János és társai egyik fő-fő mentora, tanácsadója a sziléziai Samuel Hartlib volt. Az a Hartlib, akit a pedagógiatörténet is kulcsfiguraként tart számon, hiszen a panszofia, a tudomány révén való üdvkeresés gondolata nem egyéb, mint az enciklopédikus gondolkodás és képzési rendszer keresztyén változata.³⁵

A sheffieldi Egyetemi Könyvtár Hartlib CD ROM-jának anyagában 967-es tételszám alatt találtam egy kérdőjellel Richard Hodgesnek tulajdonított elégiát, amely egy négyéves korában elhunyt, meg nem nevezett kisleány halálára íródott, s amely aprólékosan részletezi a leányka nem mindennapi jártasságát a *The English Primrose* című ábécés könyvben, amelynek anyagát mindössze fél esztendő alatt sajátította el. A meglehetősen szájbarágó, párosrímű kis versről azért érdemes szót ejtenünk, mert egyenesági rokona a jelen írásban részletesen bemutatni kívánt egyetlen, jelentékeny terjedelmű magyar példánknak. Ami N. N. és Köleséri Mihály verses elsíratásában már első olvasásra közös, az a leányka és a kisfiú nyelvi készségének, magas szintű grammatikai gondolkodásának, szintézisre képes gyermeki elméjének felmagasztalása:

*“Oly ritka gyermek, hogy párja nem akadt
Az angol tanulásában, fekszik itt eltemetve:
Mert ő volt az, ki első volt azok közt, akik
Valaha is forgatták az English Primrose-t.
Mindössze négy éves volt, amikor elkezdte,
Fél év alatt minden lapját ismerte
Oly tökéletesen, ahogy minden gyermek szeretné... etc.”³⁶*

Kegyesség és intellektus hasonló szimbiózisára hívja fel a figyelmet R. Várkonyi Ágnes, épp Samuel Hartlib kapcsán: *“A vallási indíttatás a kéziratgyűjtés háttérében nyilvánvaló, amikor Hartlib úgy írja le Matthais Weyert mint »rendkívül istenes embert és nagy kéziratgyűjtőt«.”³⁷*

A panszofia – mint tudjuk – nem egyéb, mint előkészület Isten országára, illetve annak egyik fontos eszköze. Ebben az előkészületben a *képzetség* – gyermeknél-felnőttnél egyaránt – kitüntetett helyet kapott. Valószínűleg ez lehet az oka annak, hogy Hartlib megőrizte az előbbiekben idézett, egy ígéretes gyermek emlékének szentelt verset. Mindezzel természetesen nem azt állítom, hogy e többszörösen is azonosítatlan – szerzője bizonytalan, címzettje ismeretlen – verszet mintául szolgálhatott – talán épp Hartlib közvetítésével – a 17. század második felének magyar puritán szerzői számára. Korántsem. Itt ugyanis nem egy vagy több meghatározott modell öröklődéséről, legfeljebb egy magatartásforma átörökíthetőségéről van szó. Amelynek valószínűsége viszont nem csekély, hiszen az Angliát járt egykori peregrinusok itthon – lelkipásztori-oktatói munkájuk során, továbbá írásaikban – többek között a hartlibi eszméket igyekeztek a hazai gyakorlatba átültetni. Így tehát mégsem túlzás azt állítanunk, hogy Köleséri Mihályka felmagasztosult alakja mögött felsejlik az angol ábécéskönyvben jártas ismeretlen kisleány és számos, ismert nevű és sorsú, versben-prózában elsíratott angol és új-angliai gyermek alakja is.

Mielőtt a Köleséri Mihály 1679-ben bekövetkezett halálakor írott gyászdal-koszorú magyar nyelvű (a Régi Magyar Költők Tárában nem szereplő) darabjának ismertetésére-elemzésére rátérnék, elméleti alapvetésként és munkahipotézisként hadd idézzem Kecskeméti Gábor nyomán Tarnai Andor 1981-ben írott, mindmáig érvényes sorait, a 16-18. századi magyar halotti beszédek kutatásának történeti és irodalomszociológiai vonatkozásairól. Annál is inkább, mivel Vári K. Mihály versének minden sora az azonnali recepció igényét és váradalmát tükrözi, a gyászoló apa, Köleséri Sámuel, a nagynevű debreceni lelkipásztor és egyházi szerző a gyülekezetben és a városban betöltött pozíciójának megfelelően: *“A halotti beszédek szűk közönség igényei szerint hangzottak el és jelentek meg nyomtatásban: semmi sem alkalmasabb a közönség és a közönség rétegei ízlésének, elvárásainak, társadalmi gondolkodásának és íratlan szokásrendszerének megállapítására, mint éppen a rokonság, az ismeretségi kör és a jelenlévő hallgatóság hallgatólagos jóváhagyására elhangzó halotti beszéd. A műfaj termékeinek feldolgozása által minden más módszernél pontosabb képet kaphatunk az irodalom és társadalom összefüggéséről, s a beszédek (versek) stilizált voltánál fogva a kor uralkodó eszményéről is, amelyet eddig inkább spekulatív úton, mint a kortársak széles rétegeinek felfogása alapján próbáltunk meghatározni.”*³⁸

Az életének tizedik esztendejében, 1679 november végén, csaknem biztosan pestisben elhunyt Köleséri Mihály halálára írott gyászversek, köztük is elsősorban Vári K. Mihály terjedelmes magyar nyelvű siratóéneke kiválóan alkalmasak Tarnai Andor egykori munkahipotézisének megerősítésére: rendkívül gazdag ismeretanyagot szolgáltatnak nem

csupán a magyar reformáció történetében fontos szerepet játszó Köleséri-családról, de a korabeli Debrecen társadalmáról, iskolatörténetéről is.

Vári K. Mihály, aki a debreceni skóla preceptora volt, s az ifjú Köleséri tanárainak egyike, búcsúztatójában a személyes gyász hangja, s a nagynevű családnak szóló *captatio benevolentiae* mellett valószínűleg azért is szabta oly terjedelmesre már a haláleset évében, 1679-ben, Rosnyai János helybéli nyomdájában megjelent művét, mert ez az időszak magyar református körökben a halotti orációk valóságos “boom”-ja volt. Kecskeméti Gábor közöl egy grafikont, amely azt mutatja, hogy az 1670-es években (szerinte pontosan 1672-ben, ám Debrecenben, a funerátor-városban ez a jelenség még az évtized végére is jellemző lehetett) a kinyomtatott temetési beszédek közül a legtöbb református volt.³⁹

Schultheisz Emil orvostörténeti értekezése szerint 1679-ben (tehát a Köleséri-gyász eset évében) nem volt pestisjárvány Magyarországon, a hozzá legközelebbi tömeges megbetegedések idejét 1676-ra teszik a korabeli, az angolokénál sokkal szórványosabb és pontatlanabb epidémia-krónikák.⁴⁰ Ugyanez a tanulmány ad legalább valamelyes magyarázatot arra, hogy a Köleséri-gyászvers miért olyan szűkszavú a betegség és a haldoklás fizikai oldalát és a gyógyító próbálkozásokat illetően: *“Feltűnő, hogy a Testi Orvosságok Könyve – a 17. század kevés magyar orvosi emlékének értékes és érdekes darabja, Anno Domini, 1619, Mindszent havának harmadik napján – ...néhány kőbetegségre vonatkozó utasításon kívül sajtószerű módon mellőzi a gyermekbetegségeket is.”*⁴¹

Orvostörténeti szempontból épp a Kölesérik (különösen is ifjú Köleséri Sámuel orvosdoktor-bölcsész-teológus) baráti köréhez tartozó Pápai Páriz Ferenc 1690-ben megjelent *Pax corporisa* hozott döntő változást; az az orvosi kézikönyv, amely már felhasználja a fejlettebb nyugat-európai gyógyászati módszereket, s amelynek *“gyermekgyógyászati fejezete úttörő is, mert a Pax corporistól különválasztva, a 18. században iskolai jegyzet lett, s előfutára a 18. század végén meginduló magyar gyermekgyógyászati irodalomnak.”*⁴² Végül még egy, nagyon jellemző adat a magyar orvoslás történetéből: miközben Angliában a 17. századból már nagy számú statisztikát, dokumentumot ismerünk, addig Magyarországon még az első orvosi névtár is csak 1794-ben jelenik meg, a Bécsben élő orvos-író-szerkesztő Decsy Sámuelnek köszönhetően.⁴³

Arra, hogy Vári K. Mihály versében betegségre-orvoslásra vonatkozó utalások alig vannak, az előbbieken vázolt hazai *status praesens* mellett az általa választott műfaj is magyarázatot ad. Egy olyan részletes kór- és kezeléisleírás, amely naplókban és levelekben természetes, egy magasztosnak szánt verses búcsúztató anyagában idegenül, a szárnyalást akadályozó ballasztként hatna.

Anélkül, hogy részletesen ismertetném az 1679-ben, életének tizedik esztendejében elhunyt Köleséri Mihály családjának krónikáját,⁴⁴ mindenképpen szeretnék kitérni egy terjedelmében rövid, de mondandóm szempontjából fontos családtörténeti emlékre, amelyet Szilágyi Sándor publikált 1890-ben. Az apától és idősebbik fiától, tehát id. és ifj. Köleséri Sámueltól származó, az Erdélyi Múzeum Egyesület irattárában fellelt szűkszavú naplófeljegyzések ugyanis Ariès egyik, már korábban idézett alaptételét igazolják a debreceni, tehát franciaországi-nyugat-európai családokénál minden bizonnyal komorabb, szigorúbb közegben is. Nevezetesen azt, hogy a gyermekeknek ekkor, a 17. században már kitüntetett szerep jutott a szülők és a család életében. Olyan érzelmi kötődésre látunk itt példát, illetve a szülők-gyermekek-testvérek közötti olyan bensőséges viszonyra, melyre a magyar reformáció irodalmának történetében – legalábbis papi szerző tollából – korábban talán csak Szenci Molnár Albert 1614-es, János fiára vonatkozó naplófeljegyzéseiben akadhatunk.⁴⁵ *“Anno 1659. die 24. Januarii jedzettem el magamnak Domián (Demjén) Annát az én kedves életemnek társát Debrecenben, s haza is vittem Váradra 12-a Febr. anni ejusdem. Anno 1663. die 18. Nov. vasárnap 6 órakor reggel ajándékozott az Úr Isten egy kívánságunk szerint való fiat, kinek az szent keresztségben adatott ily név: Sámuel. Legyen az Úrnak szentelve teljes életében.*

Anno 1679. Pünkösöd másod napján indult el a belgiumi akadémiákban fiunk, ifjú Köleséri Sámuel anno aetatis 16 currente, kit Isten vezéreljen minden actáiban, s hozzon meg a mi örömünkre.

Anno 1685. 9. Maji. Én ifjú Köleséri Sámuel terhes és hosszas bujdosásimból érkeztem Debrecenben az én szerelmes asszony anyámhoz, s két árva húgaimhoz, Sára és Susánnához.”⁴⁶

E rövidke feljegyzések szeretetteljes hangneme a társadalmi-egyházi (gyülekezeti) elvárásokon, s a magyar folklór ekkorra már kialakult, a falusi közösségekben mindmáig érvényes gyász-etikettjén túlmenően is indokolja minden családtag megszólítását a gyászversben, a szülőkét, s a város-büszkesége peregrinus-bátyét ismételten is. A Köleséri-családra jellemző bensőséges kapcsolatok ellenére a vers első megszólítottja, a “főkeserves” mégsem a veszteség-sújtotta família, hanem a debreceni eklézsia. Ekkor, 1679-ben, az apa, Köleséri Sámuel immár nyolcadik esztendeje a kálvinista Róma lelkipásztora, akinek ez a város nem egyszerűen szolgálati helyet jelent, hanem hányatott élete igazi “menedékvárosát”, a szó bibliai és történelmi értelmében egyaránt, hiszen Leiden, Oxford, Cambridge, Nagyvárad, Szendrő és Tokaj után itt tud először gyökeret verni. Tokajban, 1671-ben, amikor a nagyapja keresztnévét öröklő Mihály még csak egy esztendő, már a gyászévtized

üldöztetéseiből is kiveszi a részét. Érthető tehát, hogy a megemlékezésben kitüntetett helyet kap az apa munkásságának és a család életének szilárd fundamentumot biztosító város és gyülekezet:

*“Tiszteletes s’ tudós Férfiúnak, **Köleséri Sámuel** Uram,
D.E.L.P. Istenessen nevelt, kívánatos és boldog em-
lékezetű szerelmes magzattyának KÖLESÉRI MIHÁLY életé-
nek és az Urban való boldog ki-mulásának le-rajzolója!
Világ pusztájában bujdosó Lelki Ház!
Veszélyek szélvésze jaj melly igen hány s’ráz,
Belől hajlékodat tudom fogta szép máz,
De kívül fekete vagy, mint ijesztő vész!
Szent Gyülekezet vagy, drága mint a’ Jáspis,
Kellemetes, tetző, mint gyémántos Cláris,
Ellenség tör még-is rád, mint Unicornis,
Szép liliom lévén szúr az hegyes tövis.”⁴⁷*

A gyülekezetnek szóló tiszteletkőr után az alkalmi poétává lett – s az időben éppen a poétai osztályt vezető – preceptor hangot vált, s a személyes hangvétel költői teljesítményén is javít:

*“Hol van Köleséri Mihály liliomod?
Kertedben gyengéden nevelt rósa szálod:
Hol a’ te ékessen szólló szép galambod?
Életnek vizével szökdécselő forrásod?”⁴⁸*

A nem túl invenciózus verselésű, nehézkesen döcögő párosrímű sorokat a halmozott kérdések gördítik a szerző és a hallgatóság által egyaránt óhajtott drámaiság irányába. A kérdéshalmozás jó dramaturgiai érzékről tanúskodik, így a befogadók számára kevésbé lesz monoton a kisfiú versbe szedett életrajza:

*“Hazánk váراسi közt hires neves Tokaj,
Benned eresztetett világra e’ szép raj,
Ezer hatszáz hetven esztendőben sok baj,
Első hó más napján mikor vólna, sok jaj.
Nem vidultálé-meg Tiszteletes Atya ?
Nem enyhült-é kinod szülő édes Anya ?
Hogy illy csemetével az Ur szaporittya
Házatokat néktek, láttya, s’gazdagittya.*

Ez vala Váradi KÖLESÉRI MIHÁLY.

*Csecsemő korában szenved számkivetést,
Szüléivel edgyütt ellenségtől űzést,
Debreczenben osztán által költözködést,
Édes Anyya tején vészen nevelkedést.
Ki törvén belőle mindenféle **Virtus**,
Sok szép jó indulat mint a szagos **Nárdus**,
Ékeskedik vala mint zöldellő **Cyprus**,
Még kicsiny korában kedves mint egy **Myrtus**.*

*Könnyü tanitható a' szép tudományban,
Szentelvén Istennek, adák Oskolában.*

*Vala Oskolánkban mint egy kis Cicero,
Ékes bátorsággal szépen per-oráló,
Authoritással mint kellemetes Cato,
Vólt álmétkodásra minden dolga méltó.
Ideje felett vólt a' Tudománya-is
Már hamar mi légyen a' hires Poésis,
Kezdte vólna, lévén tudtára Syntaxis,
Sengéjét vötte vólt a' Görög nyelvnek is.”⁴⁹*

A szülők életének viszontagságait, gyakori számkivettségét etc. elősoroló résznek számunkra igazán a kezdése figyelemreméltó, sőt arra is, hogy megismételjük:

*“Hazánk várasi közt nevezetes Tokaj,
Benned eresztetett világra e szép Raj.”*

E sorokban érdemes többet látnunk, mint a kényszeres Tokaj-Raj rímpárt. Az újszülöttet az anyaméhből felröppenő rajként megjelenítő metafora egyik lehetséges előzménye a középkori eredetű, morális célzatú, egy ponyvakiadvány révén szélesebb körben is elterjedt népballadánk, a *Júlia szép leány*:

*“Leányom, leányom! virágos kertembe.
Éső raj méhömnek gyöngé lépecskéje...”⁵⁰*

A tizedik esztendejét még be sem töltött kisfiút Cicero és Cato ékesszólásával felruházó, őt a poézis, a szintaxis és a görög nyelv kész tudósaként bemutató részlet ugyancsak kiemelt

jelentőségű. Egyrészt az angol gyermekgyászdalok kapcsán már több ízben említett panszofisztikus gondolkodást tükrözi, azt, hogy az üdvkereső út eszköztárának egyik legfontosabb eleme a képzettség, az evilági létben megszerzett tudás. Ezen belül pedig különösen is a nyelvi, az emberi kommunikációhoz kötődő készségek, azok, amelyek alkalmasak a “bábeli átok” enyhítésére, s biztosítják a lehető legtökéletesebb párbeszédet a keresztyén nemzetek között. Márpedig ez egy több generációs peregrinusi hagyományokkal rendelkező család esetében döntő fontosságú tényező lehetett. A kisgyermek elmélyült tudását ecsetelő rész olvasásakor nem szabad megfeledkeznünk a gyászoló apa egyik legfontosabb, *Szent Írás Rámájára Fel-Vonatott Fél-Keresztyén* című, Debrecen város főbírájának, Dobozi Istvánnak ajánlott traktátusáról sem, amelyben a tudás, a tudomány fontosságát hangsúlyozza: “*A minthogy a tudomány buzgóság nélkül gyümölcstelen, így a buzgóság tudomány nélkül veszedelmes; nem egyéb bolond ember kezében lévő tűznél; avagy olyan, mint az ördögtől megszállott ember, ki őtet néha tűzben, néha vízben taszítja.*”⁵¹ Egy ilyen, a tudományt hittel ötvöző családi közeg, családfői magatartás hitelesíti az egyébként túlzásnak, a gyászhelyzet szülte kegyes szépítgetésnek is felfogható laudációt. A gyermek képzettségét-képességeit ecsetelő részt követően – igaz, csak két sorban – értesülünk a halál okáról, bár a betegség nevét – a pestist – Vári K. nem nevezi meg olyan nyíltsággal, mint a kisfiú halálára szerzett rövid latin versek szerzői:

*“Még nem szállot vólt rá amaz mérges mérigy,
Melly lelkét testből ki-fojtá mint irigy”*⁵²

A mérigy/irigy párrím laposságát feledteti a halott gyermek nevében elmondott búcsúszavakat megelőző leírás, amelyben ismét egy *A ló, a bárányka és a nyúl* epizóddal találkozhatunk. Igaz, a debreceni lelkipásztor fia nem házról-birtokról hagyakozik, mint kis angol sorstársa, s nem is játékaikról, mint majdan Mikszáth Jánoska, hanem *könyveiről*.

Érdekes, hogy a nagy lelki nyugalommal, imádsággal távozó gyermek “haláloság-jelenetébe” csak egyetlen személyt enged be a vers szerzője: az 1679 pünkösdi óta peregrináló idősebb fiútestvért, vagyis az ifjabb Sámuel, aki minden bizonnyal a Város (a civitas) büszkesége és reménysége volt. Az már más kérdés, hogy Sámuel junior sok szempontból csalódást okozott Debrecennek és övéinek. A kedvesen, mi több, büszkélkedve rosszmájú Hermányi Dienes József így emlékezik meg róla a *Nagy Enyedi Siró Heráklitus*-ban: “*Köleséri Sámuel Papfiából igen nagy Ember lett vala Erdélyben, kár ha valaki le nem irta, vagy le nem írja annak az Embernek életét; [...] de az is rász, ha a’ szépít leírja, ‘s a’ rútyját elhalgatja a’ szólás szerént. Én nem tudom mind azt, a’ mi erre tartoznék; de leiróm a’ miket tudok; s ha rósszak lesznek is nagyobbára, én rólla nem tehetek. –*

Felmenvén ez a' nevezetes ember Akadémiákra, a'mint a' Dissertációi mutatják nem Médicussá hanem Théologussá akart lenni – és lejövén, 's Erdélybe is Teleki Mihályhoz jövén praedikállott; de a' Gernyeszegi Palotán elmondott Praedicatiója ólly szerencsétlen vólt abba belé süllvén 's a' MiAtyánkban is megakadván, hogy legóttan azt mondotta szembe nékie Teleki: Papságod után meg nem élsz; nem tanúltál-é Medicinát? ...Vala igen nagy jó Biblióthékája is, mellyet locupétált per fas et nefás (gazdagított szabad és tilos utakon), azt kezéből ki nem vájta...etc."⁵³

Nézzük e családi jellegű kitérő után a gyermek végórának leírását:

*“Mikor emlegette könyvek testálását,
Egy nappal előtte másoknak hagyását,
Azonban fájdalom, kisdéd gyenge tagját,
Környül fogván, kezdé viselni nagy súllyát.
Nyavalyái közt vólt békességes tűrő,
Örömet jó kedvel meg-halni készülő,
Kedves Bátyya távol létét keserülő,
Hogy már testi szemmel itt őt [öt] nem nézendő.
Monda: **ne csüggedgy-el bennem oh én Szivem!**
Illy kinjaim között jövel Segétségem,
Meg-váltó Christusom vegyed hozzád lelkem,
Isten, én Istenem, ne hadgy kérlek engem.
Szörnyü kinjai közt elméje helyén vólt
Mind fottig, deákül értelmessen szóllott
A édes Attyával, mikor spiczre jutott,
Lelkét ki-bocsátá, kit Istennek tartott.”*⁵⁴

A leíró-bevezető egységet, a vers csaknem felét ezek után az *egyénesített búcsúzások sora* követi, vagyis azoké a külön alcímmel ellátott versszakoké, amelyekben Köleséri Mihályka egyenként is elbúcsúzik kedveseitől. Jellemző, hogy elsőként nem apjától-anyjától-testvéreitől, hanem a debreceni skólától. Attól a nevelő, sokakat felnevelő iskolától, amely legalább annyira a korabeli református ifjúság menedékvára volt, mint az eklézsia és a város a vallásukért üldözött prédikátoroknak és világi személyeknek. Amikor Szőnyi Nagy István 1675-ben, a gyászév tized kellős közepén (a Köleséri-család ekkor negyedik esztendejét tölti Debrecenben!) *Kegyés vitéz* című művében Gusztáv Adolfot, a harmincéves háború hithősét vonja párhuzamba az élet-halál harcukat vívó magyar protestánsokkal, könyvének kiadási helyéül Debrecen helyett ezt írja: “Christianopolis, azaz keresztyének városa”.⁵⁵ Ami annyit

jelent, hogy a civitas Dei álmát, ezt a tiszta és tiszteletre méltó keresztyén utópiát a 17. századi Magyarországon leginkább Debrecen tudta megközelíteni, többek között a városban és a kollégiumban uralkodó, mindennapos gyakorlattá tett confraternitasnak köszönhetően.

Mai logikánk azt diktálná, hogy a búcsúszavak sorát megnyitó iskola-dicsérő nem egyéb, mint az ifjú preceptor feljebbvalóit meggyőzni akaró, bocsánatos, de nem túl rokonszenves taktikai lépése. A körülmények – Debrecen és a kollégium már vázolt menedék- és morális sziget-jellege – azonban hitelesítik ezt az érzelmes búcsúvételt:

*“Debreczeni Schola tudományok fészke,
Tanuló ifiúság ékes ülő széke,
Csemetékkal tellyes gyönyörű kertecske,
Fejednek a’ Nagy Ur légyen menedéke.
Addig a’ míg élek benned nevedtem,
Tiszta vizeidnek folyásival éltem,
Szép ajándékkiddal én-is ékeskedtem,
Virágzál sokáig! én ki-meczettettem.
Tiszteletes tudós kedves tanítóim!
Szerelmetes édes tanuló Társaim!
Szerettelek sziböl legyetek Tanúim,
Birjon az Ur. Végső hozzátok beszédim.”⁵⁶*

Ehhez képest visszafogottabb, s az apát inkább csak mint szellemi-lelki vezetőt mutatja be az *Ad Parentes* címet viselő második egyéniesített búcsú. Erre – különösen, ha visszaemlékezünk idősebb Köleséri Sámuel házasságkötését, első gyermeke születését nagy gyöngédséggel és örömmel kommentáló naplófeljegyzéseire – csak a jellegzetesen puritán családszerkezet-családfelfogás ad magyarázatot. Vagyis, az a gyakorlattá tett teória, melynek értelmében a család is gyülekezet, élén a családapával, amelynek még akkor is ő a papja, a pásztor, ha a polgári életben történetesen nem ez a hivatása. Egy, az igehirdetésnek, hitépítő munkák írásának elkötelezett családfő esetében ez a szerepkör, ezek az elvárások fokozott hangsúlyt kaptak. Így már érthetőbb, miért titulálja a távozó gyermek apját Fautornak, Doctornak és Curátornak.⁵⁷

A versszak második felében a gyermek Isten oltalmába ajánlja apját, mégpedig az 1670-es évek Debrecenjének egyik gyakorta idézett-alkalmazott bibliai toposzával, a Sámuel I. 25–29-ből vett idézettel:

*“Légyen az életnek csomójában kötve
Élted, ‘s erős tornyod a Jehova neve.”⁵⁸*

Az anyától, Demjén Annától búcsúzó versszak jóval személyesebb hangú, még akkor is, ha a gyermek szájába adott mondandó lényegét itt is bibliai utalások képezik. A gyászoló anya Ráchel, az elhunyt fiúgyermek Benjámin, az életben maradt idősebbik fiú József etc. A versszak egy rövidke részletében biblicitás és személyesség szerencsésen találkozódik:

*“Vágyódom egy felől Christusommal lakni,
Mivel mindennél jobb véle vigadozni,
Éretted más felől e’ földön maradni
Nem szánnék, hogy ne kén meg-keseríteni.”⁵⁹*

Itt a Krisztushoz-vágyakozás és a szülőanyánál-maradás lehetősége közt vívódó gyermek képét valószínűleg azért érezzük annyira költőinek, mert ugyanez az igehely, Pál apostolnak a filippibeliekhez írott levele a mottója a “debreceniségben” csak megmártózó Ady Endre *Mihályi Rozália csókja* című, mélyen konfessionális elbeszélésének is: *“Mert szorongattatom e kettő között, kívánván elköltözni és a Krisztussal lenni: mert ez sokkal inkább jobb.”⁶⁰*

A gyászoló anyát annak idején aligha, bennünket, kései olvasókat azonban minden együttérzésünk ellenére megmosolyogtat, s a gyermekhalál iszonyatából legalább egy pillanatra kiszólít ugyanezen versszak bibliai közhelyet (szoros kapu-keskeny út – a magyar reformátusság szóhasználatának ma is gyakorta koptatott fogalompárja!) puritán realitásérzékkel és valami kedves bumfordisággal vegyítő kettőse:

*“De megnyílt már nékem ama’ szoros kapu,
Világi dicsőség előttem mint lapu.”⁶¹*

A két következő versszakról: az ifjabb Sámuelről, továbbá a Mária, Sára és Zsuzsanna nevű lánytestvérektől búcsúzókról csak annyit mondhatunk: az alkalmi poéta kifáradását mutatják, s egy olyan, penzumszerű jelleget, amelyet a vers többi részletében javarészt sikerült elkerülnie. A POETA címet viselő, a vers írójának személyes gyászát, veszteségét tükröző záró sorok ismét sokkal sikerültebbek: nyilván azért, mert Vári K. Mihály a gyermek tanáraként, mindennapjainak részeseként valóban kötődött e kiváló és kedves növendékéhez, míg testvéreit csak felületesen ismerte, s csak egy nevezetes család tagjaiként tisztelgett előttük.

POETA.

*“Oh nemes elmétől származott bucsúzás!
Mellyet menten követ bóldog el kimulás,
Gyönyörű hattyúi jeles énekmondás;*

Illendő hogy légyen rajta álmélkodás.

Lesz vala éltének majd esztendeje tíz,

Szent András havában folyt a 'negyedik íz,

Mikor ő szomorú temetést reánk bíz,

Könyvei folyának, mint a 'sebes árvíz.

Bóldog vagy, semmi bú soha téged nem ér,

Szenvedés te hozzád többé immár nem fér,

Drága ajándékot Christusod néked mér,

Adgy Isten mást illyet, 'a Szent Izrael kér!'⁶²

A Szent Izrael – talán mondanunk sem kellene – ismét csak a legkeresztyénibb várost, Debrecent jelenti: Vári K. Mihály e közösség számára kér hasonló szülötteket a teremtőtől. Így a családnak és az ekléziának szánt vigasz éppoly elszakíthatatlanná válik, mint maga a veszteség, az egyén és a gyülekezet kettős gyásza. Más szóval: a puritán gyermek- és felnőtt-gyászdalokat olvasva a hátborzongató halálozási mutatók ellenére olykor már-már visszavágyunk a 17. századi Angliába és Magyarországra, ahol a gyakori sorscsapások, az abszolút biológiai bizonytalanság ellenére minden gyászoló lélek érezhette a hittestvérei együttérzéséből szövődött védőhálót, továbbá az örök élet realitásként felfogott váradalmát.

Végezetül nem érdektelen talán megvizsgálunk, mennyiben tekinthette mértékadó gyászirat szerzőnek Vári K. Mihály a kis Köleséri-fiú halálesetének egyik legfőbb vesztesét, magát a nagyhírű gyászoló apát, aki egyben az elhangzott-megjelent legjelesebb halotti orációk szerzője is volt az 1670-es évek Debrecenében? Ebből a szempontból négy Köleséri Sámuel-opus-t tekintettem át. Sor- és időrendben az elsőt 1672-ben, debreceni pályakezdésekor publikálta a szerző, egy gyermekszülésben meghalt fiatalasszony, Boros Jenei Istvánné Kalmár Kata halálakor. E halotti oráció központi gondolatát és eszmeiségét nyilvánvalóan és tetten érhetően követni igyekezett Vári K. Mihály. A versezete minden során uralkodó mértéktartás, az önfegyelem mindenestre arra utal, hogy a közkézen forgó puritán receptúrák mellett különösen is gondosan kellett tanulmányoznia a gyászoló apa rokon műfajú munkáit: *”Mert a mérték nélkül való siralom, vétkes és zavaros kútfejekből származik, s' keserű gyümölcsöket is terem... Mert a' világnak s' a világiaknak felettébb való szerelméből származik... Szörnyű alkalmatlanná teszi az ember szívét a' kegyességnek gyakorlására.”⁶³*

Sorrendben a második, feltételezhetően ugyancsak mintaként használt Köleséri-mű egy prédikációgyűjtemény, amelyből a hat esztendővel későbbi vers szerzője részben a Köleséri-család és Debrecen kapcsolatára, részben korábbi viszontagságaikra nézve szereshetett információkat. A nagyon személyes hangú, a város és előljárói iránti hálát tükröző előszót

Vári K. voltaképpen egyszerűen versbe szedi, követve annak vonalvezetését, logikai sorrendjét is: *“Miolta Isten engemet-is méltatlanságomra lelki sáfárrá tött az ő Házában s’ legközelebb ez sok számbul álló lelki Háznépben, a’ Debreczeni Sz. Gyülekezetben... A Szendrei Ecclesiában nyolcz esztendőig merő tábori félelmes életet kellet élnem; Tokajban is közel négyet, többire [többnyire] tűz, láng, fegyver között kellet el-töltenem... mert kegyelmetek énnékem, még Tokajban laktomban, 1671-ben becsületes hivatalt adott volt.”*⁶⁴

1677-ben, azaz két évvel Mihályka halála előtt, két olyan Köleséri Sámuel-publikáció is napvilágot látott, amelyek Vári K. Mihály figyelmét semmiképpen sem kerülhették el. Az első a korábban, más összefüggésben már említett *Fél-Keresztyén*. Ebben a veszteségek feldolgozásának keresztyéni módjáról a következőket olvashatjuk: *“Az Ajándékok elapadhatnak s’ elveszhetnek; a’ kegyelem soha el nem vész, de az ajándékok elveszthetők, a’ kegyelem romolhatatlan, noha az ajándékok romlandók; a’ kegyelem olyan forrás mellynek vizei el nem fogynak. Ef. 58:18 de az ajándékoknak folyamati kiszáradhatnak.”*⁶⁵

A második 1677-es keltezésű Köleséri-írás az általános jótanácsok után nyíltan önéletrajzi ihletésű, s témájában már igen közel jár a halálhoz: a súlyos betegségéből felépült lelkipásztor a személyes példa erejével és hitelességével inti gyülekezetét az Isten adta keserű orvosságok elfogadására. A betegségről mint a halál heroldjáról már dolgozatom elején szóltam, Baxter kapcsán. Az Oxfordban és Cambridgeben pergrinált id. Köleséri Sámuel bizonyára ismerte a példaadó angol puritán e közkézen forgó traktátusát, ezért lehetséges, hogy Köleséri szövege úgy hat, mint egy töredékes Baxter-fordítás: *”Az halálra való készülésnek Leczkéje. Mivel a’ Nyomorúságok az Halálnak elől járó Hop mesteri; hírt tésznek embernek affelől, hogy készülgessen, hogy valamint dördületlen meny ne üsse ötet.”*⁶⁶ A folytatás ugyancsak hűséges Baxter szelleméhez, itt azonban Köleséri már a köznyelvből, a képes beszéd egyszerűbb formájából hirtelen átvált a teológia nyelvére: *“Nem kell hát annyira irtózni a’ nyomorúságok pohárának italátul, mert noha az, a’ külső embernek igen keserű, de Isten azt a’ belső embernek meg édesíti.”*⁶⁷

Arról nincsenek információink, vajon Debrecen városa, eklézsiája, skólája és a gyászoló család hogyan fogadta Vári K. Mihály versét. Egy bizonyos: a poézist tanítva tanuló preceptor mindent megtett azért, hogy a puritán gyász-regulákat és valóban átélt fájdalját egyaránt szavakba öntse. Költőnek ugyan legfeljebb egy-egy ihletett szókapcsolat erejéig érezzük, hiteles és információkban gazdag megszólalónak azonban verse minden sorában. S így, a maga részletekre kiterjedő igazmondásában, sajátos módon vigaszt nyújtani képesebbnek is a *“Csak egy kis sétára tértek”* rückerti mákonyánál.

¹JEGYZETEK

- ¹ RICHARD BAXTER: *Directions for a Peaceful Death*, Fire and Ice Sermon Series, Puritan and Reformed Writings. <http://www.puritansermons.com> (Elérés: 2006. március)
- ² Az önbecsapó magatartás fájdalmas példája a Rückert-versciklus negyedik, *Csak egy kis sétára tértek* című darabja. – MAHLER–RÜCKERT: *Kindertotenlieder*. Decca Historic Series CD. London, Decca Ltd., 1992. kísérőfüzet, 20.
- ³ PHILIPPE ARIÈS: *Gyermek, család, halál*. Budapest, Gondolat, 1987. 49.
- ⁴ PHILIPPE ARIÈS: *Centuries of Childhood*. (Transl. from the French by Robert Baldwin, with a new introduction by Adam Phillips) Pimlico, 1996. 36.
- ⁵ Philippe Ariès, 1987: 165.
- ⁶ D. MARTIN LUTHER: *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. 10. Band, Briefwechsel, Hermann Böhlhaus Nachfolger. Weimar, 1947. 146–147.
- ⁷ PAUL SCHEURLEN: *Luther, unser Hausfreund*. Christliche Belsersche Verlagsbuchhandlung. Stuttgart, 1917. 83.
- ⁸ Paul Scheurlen, 1917: 84.
- ⁹ Melanchthon és tanítványi köre családias, bensőséges jellegéről lásd: SZABÓ ANDRÁS: Magyarok Wittenbergben. In: *Respublica litteraria*. Budapest, Balassi, 1999. 78–90.
- ¹⁰ MIKOLAJ REJ – JAN KOCHANOWSKI – MIKOLAJ SEP SZARZYNSKI: *Versei*. Budapest, Európa, 1980. 139.
- ¹ Jan Kochanowski, 1980: 144.
- ² Jan Kochanowski, 1980: 145.
- ³ Erről bővebben ír PAPP GÉZA: Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI–XVII. századból című cikkében: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1961: 328–340.
- ⁴ PÉTER KATALIN: A gyermek és a gyermekkor a történetírásban. In: PÉTER KATALIN (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon, "adott Isten hozzánk való szeretetéből ...egy kis frauencimmerecskét nekünk"*. Budapest, MTA Történelemtudományi Intézet, 1996. 45.
- ⁵ KECSKEMÉTI GÁBOR: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. Budapest, Universitas Kiadó, 1998. 99.
- ⁶ Idézi számtalan szerző, így F. J. HARVEY DARTON: *Children's Books in England*. Cambridge, at the University Press, 1958. 56.
- ⁷ ALAN MACFARLANE (Ed.): *The Diary of Ralph Josselin, (1616–1683)*. London, publ. for the British Academy by the Oxford University Press, 1976. 113–114.
- ⁸ Ralph Josselin, 1976: 201.
- ⁹ CHARLES CREIGHTON: *A History of Epidemics in Britain*. Oxford University Press, 1891.
- ¹⁰ NORMAN AULT (selected and edited): *A Treasury of Unfamiliar Lyrics*. London, Victor Gollantz Ltd., 1938. 167.
- ¹ Ralph Josselin, 1976: 652–655. Szó szerinti idézet a 653. oldalról: "Ragotzi prince of Transylvania slain in a battail against the Turks observe it that bee not *initium magnam mutationum* in our christian affaires."
- ² G. W. E. RUSSELL előszava. In: WILLIAM BRAY (ed.): *The Diary of John Evelyn (A Puritan Cavalier)*. London, J. M. Dent and Sons Ltd. – New York, E.P. Dutton and Co.Inc., 1936.
- ³ John Evelyn, 1936: 327–328.
- ⁴ John Evelyn, 1936: 329.
- ⁵ John Evelyn, 1936: 329.

- ⁶ ²⁶ John Evelyn, 1936: 329.
- ⁷ ²⁷ JOHN EVELYN: *A Diary*. Vol.II.. London, J. M. Dent and Sons Ltd., 1937. 216.
- ⁸ ²⁸ John Evelyn, 1937: 216.
- ⁹ ²⁹ JOSEPH E. ILLICK: Anglo-American Child-Rearing. In: LLOYD DE MAUSE (ed.): *The History of Childhood*. New York, The Psychohistory Press, 1975. 312.
- ⁰ ³⁰ A levél teljes terjedelmében olvasható: *The Faber Book of Letters, 1578-1939*. FELIX PRYOR, faber and faber, London, Boston, 1988. 31-32.
- ¹ ³¹ ALICE MORSE EARLE: *Child Life in Colonial Days*. New York, London, The Macmillan Company, 1899. 242–243.
- ² ³² DAVID E. STANNARD: *The Puritan Way of Death. A Study in Religion, Culture and Social Change*. New York, OUP, 1977. 57.
- ³ ³ ALICE THORNTON visszaemlékezéseiből. In: JOAN GOULIANOS (ed.): *By Woman Writt, Literature from Six Centuries by and about Women*. London, New English Library, 1974. 47-48.
- ⁴ ³⁴ EMILY DICKINSON: *Letters*. (Ed. by MABEL LOOMIS TODD) New York, London, Harper and Brothers Publ., 1931. 394.
- ⁵ ³⁵ Hartlib és Magyarország kapcsolatának több részletét R. VÁRKONYI ÁGNES publikációiból ismerhetjük meg. Pl. Comenius, Zrínyi és a nemzetközi tájékoztatás (1663–1664). In: *Comenius és Magyarország*. Sárospatak, Bibliotheca Comeniana, 1990.
- ⁶ ³⁶ *The Hartlib Electronic Papers*. Sheffield University Library, 1995. No. 967; *Elegy on a Child*. RICHARD HODGES (?), undated, Folio 50/22 A–B.
- ⁷ ³⁷ R. Várkonyi Ágnes, 1990: 37.
- ⁸ ³⁸ Kecskeméti Gábor, 1998: 13.
- ⁹ ³⁹ Kecskeméti Gábor, 1998: 292.
- ⁰ ⁴⁰ SCHULTHEISZ EMIL: *Az orvoslás kultúrtörténetéből*. (sajtó alá rend. GAZDA ISTVÁN) Budapest-Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1997. 57–59.
- ¹ ⁴¹ Schultheisz Emil, 1997: 41.
- ² ⁴² PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Békességet magamnak, másoknak*. (Bev. tanulmány és jegyzetek: NAGY GÉZA) Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977. 100.
- ³ ⁴³ KISS LÁSZLÓ: Magyar orvosi névtár 1794–1796-ra Decsy Sámuel magyar almanakjában. *Orvostörténeti Közlemények* 1991–1992: 137–147.
- ⁴ ⁴ A család történetére nézve sok adatot találunk ZOVÁNYI JENŐ: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikoná*-ban. (Szerk. LADÁNYI SÁNDOR) Budapest, Református Sajtóosztály, 1977. 344–349., továbbá TONK SÁNDOR: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*. Szeged, 1992. illetve SARLAY SOMA: A Köleséri család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 8(1942): 84–86.
- ⁵ ⁴⁵ SZENCI MOLNÁR ALBERT: Napló. In: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. (SZABÓ ANDRÁS ford.) Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1976. 532.
- ⁶ ⁴⁶ Idősb és ifjabb Köleséri Sámuel naplója. (Közli SZILÁGYI SÁNDOR) *Történelmi Tár* 1890: 48–49.
- ⁷ ⁴⁷ VÁRI. K. MIHÁLY: VII. sz. gyászvers, cím nélkül. In: *Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleséri*. Debrecen, Johannes Rosnyai, 1679. f. B 1r. (RMK. II. 1443.)
- ⁸ ⁴⁸ Vári K. Mihály, 1679.: f. B 1v.

- ⁹ ⁴⁹ Vári K: Mihály, 1679: f. B 1v–B 2v.
- ⁰ ⁵⁰ *Székelly népballedák.* (Szerk. ORTUTAY GYULA) Budapest, Egyetemi Nyomda, 1948. 212–213.
- ¹ ⁵¹ KÖLESÉRI SÁMUEL: *Szent Írás Rámájára Fel-Vonatott Fél-Keresztyén.* Debrecen, nyomt. Rosnyai János, 1677. 66. (RMK I. 1209.)
- ² ⁵² Vári K. Mihály, 1679: f. B 2v.
- ³ ⁵³ HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: *Szépprózai munkái.* (Sajtó alá rend., az előszót és a jegyzeteket írta S. SÁRDI MARGIT) Budapest, Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1992. 359–361.
- ⁴ ⁵⁴ Vári K. Mihály, 1679: i.h.
- ⁵ ⁵⁵ Megemlékezik erről többek között *A debreceni református kollégium története* c. kiadvány (Szerk. BARCZA JÓZSEF) Budapest, Zsinati Sajtóosztály, 1988. 43–47.
- ⁶ ⁵⁶ Vári K. Mihály, 1679: f. B 3r.
- ⁷ ⁵⁷ Ez a családszemlélet tükröződik többek között LEVIN L. SCHÜCKING: *Die Puritanische Familie.* Leipzig, B. G. Teubner Verlag, 1929. c. mindmáig mérvadó könyvében, illetve MEDGYESI PÁL: *Lelki Abéce.* Magyar Irodalmi Ritkaságok. (Szerk. VAJTHÓ LÁSZLÓ) Budapest, [é.n.], (eredeti kiadás: Gyulafehérvár, 1645.) c. traktátusában.
- ⁸ ⁵⁸ Vári K. Mihály, 1679: i.h. – E bibliai toposzról bővebben szoltam *Fél-szentek és fél poéták* című disszertációmban (Szeged, 1998) egy Nógrádi Mátyás vers kapcsán, amelyet a szerző id. Köleséri Sámuel három jeles debreceni kor- és pályatársához intézett.
- ⁹ ⁵⁹ Vári K. Mihály, 1679: f. B 3v.
- ⁰ ⁶⁰ KÁROLI GÁSPÁR: *Szent Biblia.* Budapest, Bibliatársulat, 1968. 209.
- ¹ ⁶¹ Vári K. Mihály, 1679: f. B 4r.
- ² ⁶² Vári K. Mihály, 1679: i.h.
- ³ ⁶³ KÖLESÉRI SÁMUEL: *Szem gyönyörűségének mértékletes siratása,* Debrecen, 1672. 5. (RMK I. 1128.)
- ⁴ ⁶⁴ KÖLESÉRI SÁMUEL: *Arany Alma.* Debrecenben, Karancsi György, 1673. oldalszám nélkül (RMK I. 1144.)
- ⁵ ⁶⁵ KÖLESÉRI SÁMUEL: *Szent-Iras Ramaiara...* Debrecen, Rosnyai János, 1677. 23. (RMK I. 1209.)
- ⁶ ⁶⁶ KÖLESÉRI SÁMUEL: *Keserű-Édes.* Debrecen, Rosnyai János, 1677. 12. (RMK I. 1210.)
- ⁷ ⁶⁷ Köleséri Sámuel, RMK I. 1210: 13.